

В. В. Куцевич

СТРУКТУРА І ТИПИ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ

Україна багатоконфесійна держава, в якій діють більше 18 тис. релігійних громад, 67 конфесій різних напрямків. Найбільшою за кількістю громад є православна церква (УПЦ МП — 67,4 %, УПЦ КП — 22,3 % та УАПЦ — 7,4 %). Православні громади і храми переважно розташовані у східній частині України.

Типологія православних сакральних будівель та споруд визначається умовами містобудівного розташування, архітектурно-планувальною організацією, а також режимом літургійного процесу. На основі аналізу історичної спадщини, сучасної практики проектування і будівництва храмів, системи організації інституту церкви, що складається, автором визначені типи сакральних будівель та споруд, які пропонуються для застосування на території України [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8].

Найбільшого поширення у сучасному храмобудуванні набуло зведення **парафіяльних церков**. Ці храми включають до своєї функціонально-планувальної структури усі частини храму: сакральне ядро, обрядовий простір, нартекс, притвор, дзвіницю. В окремих випадках парафіяльна церква може мати один або кілька приділів, які обумовлені історичними або функціональними особливостями. Прикладом стародавнього парафіяльного храму є церква Успіння Пирогошої, яка була закладена у 1132 р. у Києві на Подолі князем Мстиславом, сином Володимира Мономаха.

Відповідно до містобудівного призначення парафіяльних храмів визначається і їхня місткість. Так, у загальноміському храмі місткість складає 150-300 людей, у храмах, розташованих у міських районах, відповідно 100-300-500 людей. У сільській місцевості місткість парафіяльних храмів складає 50-100-200 людей.

Залежно від розмірів будівлі парафіяльної церкви вівтарна частина може бути скороченою до одного приміщення, які в окремих випадках допускаються в храмах малої місткості, а також у будівлях, що реконструюються. У парафіяльних храмах середньої та великої місткості доцільно передбачати спеціалізовані приміщення (хрещальні, співочі хори), а також допоміжні приміщення.

Парафіяльні церкви рекомендується розташовувати у сельбищній зоні населених пунктів і розраховувати на обслуговування членів релігійної громади, які мешкають у зоні її впливу (рис. 1, 2).

У розвинутих за чисельністю та фінансово забезпечених громадах можливе створення храмових комплексів. Найбільш розповсюдженим видом храмового комплексу є парафіяльний. Перелік груп будівель, споруд і приміщень парафіяльних комплексів може бути зменшений або доповнений згідно з завданням на проектування (див. табл. 1).

Таблиця 1

Призначення груп будівель, споруд та приміщень парафіяльного комплексу	Рекомендований перелік будівель, споруд та приміщень парафіяльного комплексу	Одиниця виміру	Кількість
Богослужбні	Храм (з 1-3 приділами), у тому числі літній та зимній	люд.	100-1500
	Дзвіниця (дзвіниця)	Ярус	1-3
	Хрещальня	м ²	30-150
	Каплиця	люд.	1-20
Службово-побутові	Церковно-причтовий будинок	м ²	До 1000
	Готель	Місце	- " - 20
	Житлові будинки причта	Квартира	1-3
Просвітницькі	Недільна школа	люд.	До 100
	Гімназія	Місце	- " - 200
	Бібліотека	Місце	- " - 15
Благодійні	Богадільня	Місце	До 20
	Медичний пункт	<u>Відвідувачів</u> День	- " - 30
	Кімната матері та дитини	люд.	- " - 10
	Трапезна	Місце	- " - 20
Господарчі	Церковна лавка (кіоск, магазин)	м ²	5-50
	Просфорня	м ²	20-50
	Художні майстерні	м ²	100-200
	Гараж	машино-місце	1-3
	Склад	м ²	До 50

Соборна церква (соборний храм, собор) являє собою будівлю, яка розрахована на проведення соборних богослужінь групою священників на чолі з архієреєм — предстоятелем парафії. Одночасно собор виконує функції парафіяльної церкви і відрізняється від попереднього типу храму частотою богослужінь, завдяки розширенню штату священників і причта. У соборному храмі передбачається повний склад функціонально-планувальних елементів, які у даному випадку мають значну площу і місткість (рис. 3).

Сакральне ядро будівлі, як правило, обладнується одним або кількома приділами з відповідною кількістю дияконників і паномарок. Апсида центрального престолу обладнується горнім місцем з тронем для архієрея.

Загальну місткість храму доцільно збільшувати за рахунок влаштування антресольних поверхів, які охоплюють простір молитовного храму (нави).

Необхідно враховувати влаштування спеціалізованого приміщення хрещальні, яке зв'язане входом з нартексом або притвором. Для розміщення хору передбачаються простори над нартексом або з його боків.

Соборні церкви, як правило, розташовуються у містах. Так, місткість загальнономіських храмів складає — 300-500 людей; районних — 300 людей. Старовинним соборним храмом є Іллінська церква в Києві, у якій у 944 році представники київського князя Ігоря, що був язичником, уклали мирний договір із Візантією.

Монастирські храми також можна віднести до типу соборного храму, де про-

водяться щоденні богослужіння одночасно групою ієреїв, які знаходяться в межах сакрального ядра храму. Розташування монастирського храму, як правило, здійснюється на режимній території монастиря в умовах функціонального взаємозв'язку з комплексом допоміжних монастирських споруд. Монастирські храми розміщуються у містах і селах. Місткість загальноміських храмів складає 200-1500 людей, а сільських — 100-300.

Рис. 1. Парафіяльна дерев'яна церква у с. Артемівка, Полтавської області.
Загальний вигляд. 1761 р.

Кафедральний собор (кафедральна церква) розрахований на богослужіння за участю архієрея — представника єпархії або патріархії (в цьому разі церква називається патріаршим кафедральним храмом). З функціонально-планувальної структури кафедральний собор повторює соборну церкву, доповнену приміщеннями для одягання вищих ієреїв, сховищами для церковних реліквій, цінностей і т.п. Центральна частина кафедрального собору виділяється для організації стаціонарного архієрейського підвищення, іноді перекритого ківорієм.

Масовість відвідувань у пікові моменти святкових богослужінь визначає значну місткість будівлі, і як наслідок — її великий об'єм. Місткість кафедральних соборів складає від 500 до 2000 людей. Найбільш давніми та значними пам'ятками сакральної архітектури зазначеного типу є собор Святої Софії (1037), Успенський собор Києво-Печерської лаври (1073), Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (1114), Успенський собор Почаївської лаври (1783) та інш. (рис. 4, 5).

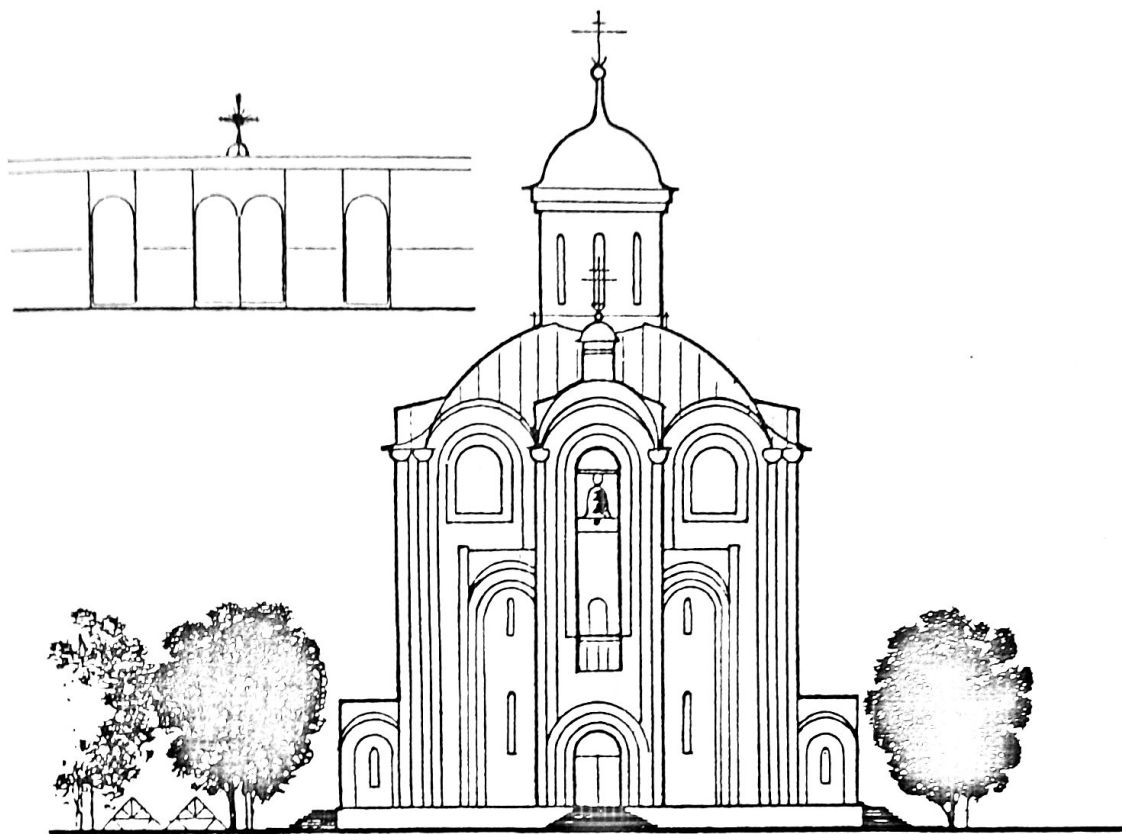

Рис. 2. Парафіяльна церква Пресвятої Богородиці для м. Боярка, Київської області.
Проект. Західний фасад, схема іконостасу. Архіт. В. В. Куцевич. 2001 р.

Рис. 3. Марія Оранта: "Непорушна стіна" Софійського собору у Києві.
Худ. К. П. Мазер. 1851 р.

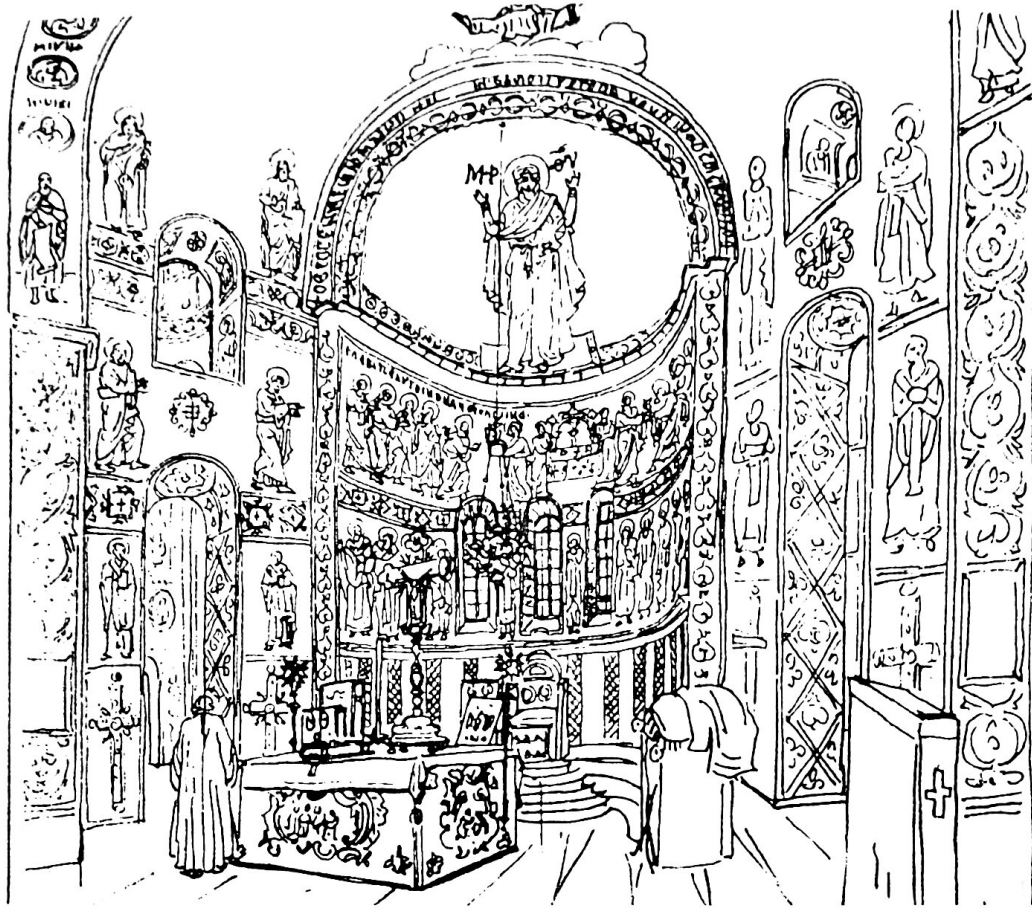

Рис. 4. Кафедральный собор для м. Полтава. Проект. Західний фасад.
Архіт. В. В. Куцевич, В. М. Бельчиков. 2002 р.

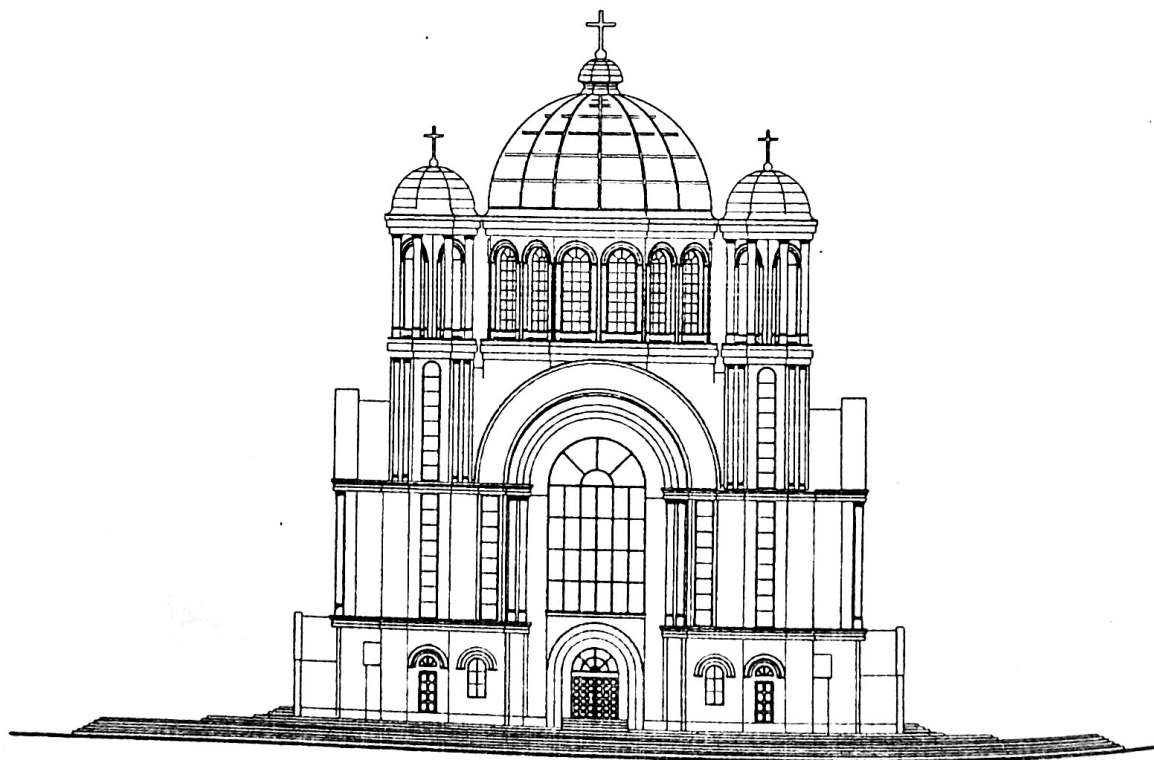

Рис. 5. Соборный храм Святой Троицы на Троещине у Деснянському районі м. Києва.
Загальний вигляд. Архіт. В. Гречина, І. Гречина. 2000 р.

Кафедральні собори рекомендується розміщувати у громадських центрах міст, в комплексі з будівлями та спорудами архієрейської резиденції, єпархіального центру і т. інш.

Каплиці — специфічні типи сакральних будівель малої місткості, в яких немає вівтаря. Каплиця являє собою обмежену за своєю функціонально-планувальною структурою культову будівлю, яка має сакральне ядро з скороченим молитовним простором. В окремих випадках каплиця може мати тільки сакральне ядро, з врахуванням розміщення віруючих за межами будівлі.

Каплиці можуть стояти окремо, бути прибудованими або вбудованими до храму, можуть входити до складу храмового комплексу, будівлі або комплексу громадського призначення, розташовуватися самотійно на сельбищній території або в природному середовищі (рис. 6, 7).

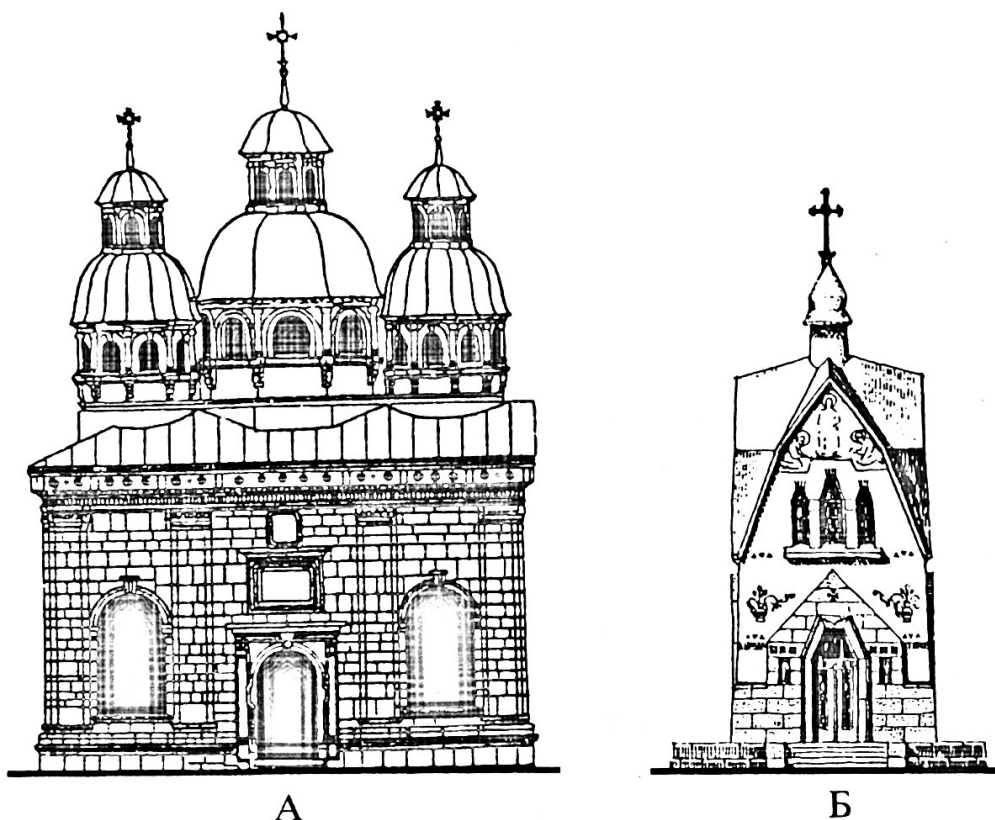

Рис. 6. Об'ємно-просторове вирішення каплиць. А. Каплиця Трьох Святителів у Львові. 1591. Б. Каплиця у Полтаві. Архіт. І. Кальбус. 1914 р.

Каплиці можна поділити на водосвятні, поховальні, меморіальні і богослужбні. Водосвятні каплиці влаштовуються над криницями, водоймами, свердловинами та іншими джерелами води у вигляді навісів або закритих споруд площею від 4 до 30 м². Поховальні каплиці влаштовуються над поховальними камерами і могилами у вигляді відкритих або закритих споруд площею від 2 до 10 м². Меморіальні каплиці відзначають значні для церкви місця. Богослужбні каплиці частіше усього влаштовуються за відсутності храму або для розміщення шанованих ікон. Їхня місткість може складати від 5 до 50 людей. Каплиці площею до 10 м² місткістю до 10 людей можуть складатися з одного приміщення, а більшої площі і місткості — можуть мати допоміжні приміщення.

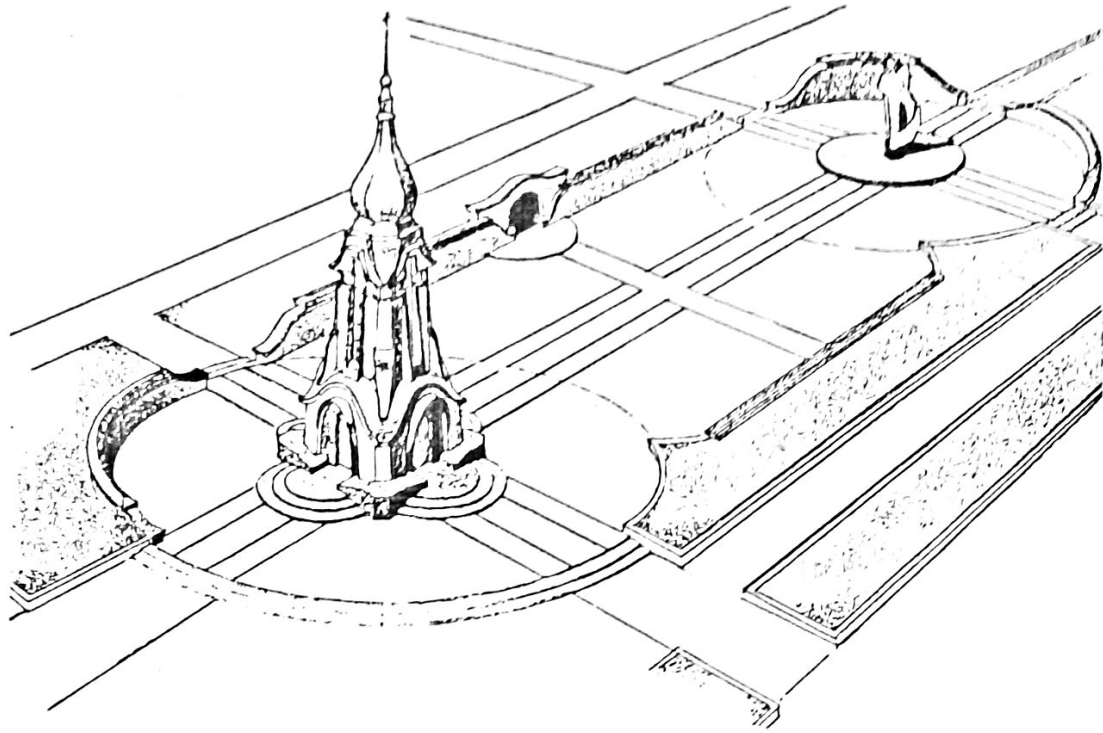

Рис. 7. Каплиця-пам'ятник на честь загиблих співробітників МВС України у м. Полтава. Загальний вигляд. Архіт. М. Карюк. 2000 р.

В разі розташування каплиці у храмовому комплексі, вона використовується для обслуговування віруючих, і за необхідності, відспівування померлих парафіян. Каплиця може розміщуватися також на території соборного храму з метою забезпечення проведення проміжних молитовних дій перед входом до основного храму.

Сакральне ядро каплиці може вирішуватися з повним набором допоміжних приміщень або в обмеженому складі. Загальна об'ємно-просторова структура каплиці повторює об'ємно-просторову організацію храму, символізуючи при цьому образ малої церкви.

Історично склався меморіальний тип каплиці, яку зводили на похованнях. Даний тип будівлі мав підземну частину, яка призначалася для одиночного або групового поховання у вигляді склепу з аркасоліями. Надземна частина будівлі використовується для відспівування або літургії у поминальні дні.

Кладовищенська (цвинтарна) церква близька за типологією до каплиці. Вона розташовується, як правило, на території кладовища або у структурі ритуально-поховальних комплексів (крематоріїв і т.п.). В окремих випадках, які обумовлені місцевими умовами, кладовищенська церква може функціонувати як парафіяльна церква, де відправляється повний цикл річних, поточних і святкових богослужінь. Тоді її функціонально-планувальна та організаційна структура відповідає структурі парафіяльної церкви, що забезпечує потреби парафії.

Меморіальна церква зводиться у місцях, які мають історико-меморіальне значення. Вона відрізняється від парафіяльних і соборних храмів, побудованих на честь тих чи інших історичних подій, тим, що її розташовують на місцях, де безпосередньо відбувалися ці події. Меморіальні церкви можуть зводитися також у складі великих музейно-меморіальних комплексів, що відносяться до подій істо-

ричного значення. Визначною пам'яткою архітектури початку ХХ сторіччя є меморіальна Георгіївська церква у селі Пляшева, Рівненської області. Церква є головною будівлею меморіального комплексу "Козацькі могили", створеного на місці героїчної загибелі козаків під Берестечком у 1651 р. У нижньому рівні під навою знаходиться підземна церква Параскеви П'ятниці з саркофагом козацьких черепів. Важливою функціональною ознакою таких храмів є їх образно-художня виразність, яка повинна відповідати тематичній спрямованості усього меморіального історико-архітектурного ансамблю в цілому.

Меморіальна церква, як правило, розрахована на соборне проведення літургії у меморіальні дні, де необхідно передбачати розвинутий нартекс і притворний комплекс. Функціонально-планувальна структура даного храму повинна відповідати вимогам сценарія загального обрядового дійства.

На основі розглянутих окремих типів православних храмів рекомендується формувати різні храмові комплекси. До них слід віднести: монастирські комплекси, єпархіальні центри, православні місії та інш.

Монастирський комплекс повинен складатися з богослужбних будинків, споруд та приміщень: храму (100-1500 людей), трапезного храму, лікарняної, надбрамної та домової церков, каплиці, дзвіниці; а також будинків, споруд та приміщень допоміжного призначення: келійного корпусу, будинку намісника, господарчої служби, церковної крамниці, недільної школи, готелю, виробничих майстерень.

Єпархіальний центр рекомендується формувати з будинків, споруд і приміщень богослужбного призначення (собору на 500-1000 людей, каплиці, хрещальні, дзвіниці, домової церкви) та допоміжного призначення (єпархіального управління, церковно-причтового будинку, господарчої служби, у тому числі гаража; духовного училища, недільної школи, редакції видавництва, архієрейського будинку, церковної крамниці).

До складу **православних місій** повинні входити такі богослужбні будинки, споруди та приміщення: храм (до 100 людей), хрещальня, каплиця; а також допоміжного призначення — церковно-причтовий будинок, господарчі служби, церковна крамниця, недільна школа, готель, житлові будинки причта.

В останні роки в установах соціального призначення, медичних та навчальних закладах набуває розповсюдження розташування храмів чи каплиць на 50-100 людей на їхній території або вбудовування останніх у верхні поверхи цих об'єктів чи прибудовування до них. У військових частинах і місцях позбавлення волі храми чи каплиці на 100-300 людей розташовуються на територіях частин, зон або в'язниці.

Проведені наукові дослідження з питань формування сакральної архітектури України та досвід експериментального проектування храмів дали змогу авторові визначити вимоги щодо створення архітектурної типології сучасних православних храмів, структури і параметрів церковних будівель, які базуються на канонічних засадах та традиціях стародавнього храмубудування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ассев Ю. С. Архітектура Київської Русі. — К.: Будівельник, 1969. — 190 с.
2. Ассев Ю. С. Стили в архитектуре Украины. — К.: Будівельник, 1989. — 104 с.
3. Культурні будинки та споруди різних конфесій. Посібник з проектування / Куцевич В. В., Гершкович В. Ф., Крапівін І. М. та інш. Під загальною ред. В. В. Куцевича. — К.: КиївЗНДІЕП, 2002. — С. 19-24.
4. Куцевич В. В. Українська православна сакральна архітектура. Історичні аспекти формування // Теорія та історія архітектури та містобудування: Зб. наук. праць — К.: НДІТІАМ, 2002. — Вип. 5. На честь О. Д. Говдаванюк. — С. 352-358.
5. Логвин Г. Н. Українське бароко в контексті європейського мистецтва. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 10-23.
6. Степовик Д. В. Релігії світу. — К.: ПБН "Фотовідеосервіс", 1993. — С. 19-34.
7. Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. — К.: Будівельник, 1970. — 192 с.
8. Чепелик В. В. Український архітектурний модерн / Упорядник З. В. Мойсесенко-Чепелик. — К.: КНУБА, 2000. — 378 с.